

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MUHARREM MEHMET OĞLU TANRİVEREN

İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDAN TÜRK DİLİNƏ
TƏRCÜMƏLƏRDƏ LİŊVİSTİK ADEKVATLIQ

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2011

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin
Tərcümə kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri namizədi, professor
Q.H. Bayramov

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Ə.B. Qubatov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
S.A. Məhərrəmova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
V.Z. Bənnayeva

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun
nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsi

**Müdafiə «_25_» _____01_____2012-ci il saat _____da Bakı
Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya
elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan
dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.**

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____2011-ci il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071

Dissertasiya Şurasının

Elmi katibi:

*filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent*
N.R.Muqimova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqatın aktualığı. İngilisdilli ədəbiyyatdan Türkiyə türkcəsinə tərcümələrin zəngin və mürəkkəb tarixi vardır. Vaxtilə osmanlı imperatorluğunun əksəriyyətini müsəlman, rum-ortodoks, erməni və yəhudilərdən ibarət xalqlar təşkil etdiyindən bu faktın özü iki məsələni aktuallaşdırırdı. Söz ünsiyyətində çoxmillətliyin qavranılması və imperatorluqdakı mədəniyyətlər arasında bir-birinə yaxınlaşmanın tənzimlənməsi¹ və XVII əsrdən Qərb qarşısında yeniliyi qəbul etməyə meylli olan Osmanlı dövlətində Avropa mədəniyyəti və sənətini daha yaxından tanımaq zərurəti meydana çıxırdı. Avropadakı inkişafdən yetərincə faydalanmaq üçün Qərb xalqlarına aid əsərləri tərcümə etmək məqsədilə qısa zaman kəsiyində əvvəl Tərcümə Heyəti, sonra Tərcümə Odası, Dil oğlanları və Tərcümanlar kimi təşkilat və şöbələrin yaradılması tərcümə işinə mühüm sahə kimi baxılması üçün zəmin yaratdı. Daha doğrusu, tərcümə sahəsində XVIII əsrin əvvəlləri Lalə dövrü (III Əhmədın dönəmindən 1703-1730), TənziMAT dövründə (I Abdülhəmid) bu istiqamətdə köklü islahatlar aparıldı (1830-1860). Bu zaman əsasən fransızcadan (Fenelon «Tərcümeyi-Telemak», V.Hüqo «Səfilər», D.Defo «Robinzon Kruze», T.Kasap «Monte Kristo», Y.V.Molyerin dram əsərləri və s.) tərcümələr edildi. Bundan sonra ingilis ədəbiyyatından Şekspirin «Hamlet», «Maqbet», «Kral Lir» və s. faciələri, Şillerin «Quiliam Telli», «Haydutlar», Vilhelm Fixtenin «Kitabelər», lagerlof «Batıklı damın kızı», Strinberqin dram əsərləri türkcəyə çevrildi.²

Cümhuriyyət dönəmində tərcümə işi Türkiyədə xüsusilə mühüm magistral üzərinə qoyuldu. Ümumiyyətlə, Qərb ədəbiyyatının, xüsusilə ingilis ədəbiyyatının mahir bilicisi Halide Edip Adıvar Şekspirdən «Hamlet», «Antonio və Kleopatra», «Koriolonus», «İngilis ədəbiyyatı tarixi», Con Abbotdan «Mader Ana», «Təlim və Tərbiyə», «Babur Han», «Gizli Beldə», Corc Orveldən «Heyvanlar səltənəti»ni, Mehmet Osman Dostel Tomas Raindən «İnsan haqları», Bengi Pirin Mixail Hardimandan «Heyat sizi üzmesin», Kismət Burain Luis Kerroldan «Alisa Harikalar ülkesinde», Hilal Yeginobalı Qrem Qrindən «Hava-

¹ Yazıçı Mine. Çeviribilim. Çeviri etkinliği. İstanbul, 2004, s. 64-65.

² Ülken Hilmi Ziya. Uyanış devirlerinde tercümenin rolü. İstanbul, Ülken yayınları evi, 1997, s. 340-342.

nadakı adamımız», Kamuran Şerif Sarı F.T.Tekkereyden «Henri Esmondun həyatı», Mina Urqan Tomas Mordan «Utopiya»nı, Lorensdən «Bir dinazorun gezileri», Rasim Özdenören və Leyla Moralı yenə də «Heyvanlar səltənəti», N.Akgözen C.Orveldən «Min doqquz yüz səksən dörd»ü və s. türk dilinə tərcümə etdilər.

Göründüyü kimi, Türkiyə türkcəsinə ingilisdilli ədəbiyyatdan çoxsaylı əsərlər tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümələrin tarixi, nəzəri, praktik, metodik aspektlərini və tərcümələrin linqvistik adekvatlığını müəyyənləşdirməyə böyük ehtiyac vardır.

İngilis və ingilisdilli ədəbiyyatdan türkcəyə edilən tərcümələrin tarixi-xronoloji ardıcılığını nəzərdən keçirdikcə tədqiqat prosesində həm də dünya tərcümə tarixinə ümumi şəkildə ekskurs etməyə, dünya tərcüməşünaslığında gedən prosesləri izləmək üçün şərait yaradır. Zəngin bədii-estetik ənənələrə malik olan ingilis ədəbiyyatından türk dilinə edilən tərcümələrdəki linqvistik adekvatlığı müəyyənləşdirmək, nəsr əsərlərinin və poeziya nümunələrinin türk dilində oxucuda necə təsəvvür yaratmasının müqayisəli şəkildə təhlil olunması da diqqət mərkəzinə düşür.

Buna görə də Corc Orvelin «Min doqquz yüz səksən dördüncü il», «Heyvanlar səltənəti», E.Heminqueyin «Silahlara vida», T.Morun «Utopiya», Dikinsonun «Qadın mövzulu» şeirlər məcmuəsinin və digər müəlliflərin əsərlərinin ingilisdilli ədəbiyyatdan türkcəyə edilən tərcümələrin linqvistik adekvatlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq aktual problemdir. Dissertasiyada orijinal mətnlə tərcümə mətnləri müqayisəli tipoloji şəkildə təhlil olunur, uğurlu məqamlar müəyyənləşdirilir, tərcümə variantları təklif olunur, mütərcim xətalrı və qüsurları üzə çıxarılır.

Tədqiqatın obyektini ingilisdilli ədəbiyyatdan Türkiyə türkcəsinə tərcümənin tarixi, o cümlədən Tomas Mor, Ernest Heminquey, Corc Orvel, Emil Dikinson və b. əsərlərinin bu dildə səsləndirilməsi, tərcümələrin orijinala linqvistik adekvatlığı, orijinalın linqvistik xüsusiyyətləri ilə tərcümənin linqvistik xüsusiyyətləri, ingilisdilli ədəblərin özünəməxsus üslubunun tərcümədə saxlanılması, mütərcim strategiyası seçiminə təsir edən amillər, ekspressiv, informativ və direktiv funksiyaları, tərcümə dilindəki semantik və sintaktik məhdudiyətlərin uçotunu müəyyənləşdirmə təşkil edir. Digər əcnəbi dillərdən olduğu kimi ingilis dilindən türkcəyə tərcümə zamanı mütərcimlər tərəfindən bütün leksik, morfoloji, söz yaradıcılığı, sintaktik, üslubi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması diqqət mərkəzində olur. İngiliscədən türk dilinə tərcümə zamanı

orijinalın bəzi leksik və qrammatik elementləri türk dilində adekvatlığın təmin edilməsi məqsədi ilə müxtəlif variantlarla verilə bilər. Bədii əsərlərdə sözün, söz birləşməsinin, cümlənin mənası bəzən onların hərfi mənasında gizləndiyindən, müəllifin obraz vasitələrinin quruluşu, təhkiyə manerası, onun xüsusi intonasiyasını təşkil etdiyi də təhlildən kənar qalır. Bədii söz sənətində hər bir element mənə kəsb etdiyindən bu elementlər mədəniyyət kodu ilə əlaqələnir ki, burada müəllifin dünyagörüşü, həyat təcrübəsi, gerçəkliyə, bədii aləmə münasibəti əks olunur. İngilisdilli ədəbiyyatdan türkcəyə tərcümələrdə tərcümə sahəsində ən geniş yayılmış əvəzləmələr orijinal mətnə uyğun olaraq təhlil edilir, orijinal dilində olan söz, söz formasının tərcümə dilində digər söz forma ilə əvəzlənməsi – nitq hissələrinin, cümlə üzvlərinin, bəzi hallarda sözlərin tərcümə dilində başqa sintaktik funksiya daşdığını aşkarlayıb ortaya çıxarma, dillərin qrammatik strukturunda olan fərqləri orijinal və tərcümə mətninə əsaslanaraq ortaya qoyma tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti ingilisdilli ədəbiyyatdan Türkiyə türkcəsinə çevrilmiş nümunələrin tarixi, o cümlədən dünya şöhrətli sənətkarlar Tomas Mor, Ernest Heminquey, Corc Orvel, Emil Dikinson və başqalarının əsərlərinin çevrilməsində tərcümələrdə linqvistik adekvatlığa necə nail olunma təşkil edir. Eyni zamanda «Utopiya», «Silahlara vı-da», «Heyvanlar səltənəti», «Min doqquz yüz səksən dördüncü il», «Qadın mövzulu» şeirlər məcmuəsinin linqvistik xüsusiyyətləri, orijinaldakı dil vahidlərinin tərcümədə saxlanılması, orijinal və tərcümə mətnləri arasındakı münasibətlər, forma və məzmun özəlliyi, orijinalın milli və fərdi xüsusiyyətlərinin tərcümə mətnlərində necə verilməsi və s. məsələlər təşkil edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Türkiyədə praktik tərcümə qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Klassik qərb dillərindən (yunan, roma, latın) tutmuş digər ədəbiyyatlar və ingilisdilli ədəbiyyatdan kifayət qədər tərcümələr mövcuddur. Təəssüf ki, zəngin praktik ənənəyə malik Türkiyə tərcüməşünaslığında son onilliklərə qədər nəzəri araşdırmalar yetərinə aparılmamışdır. Yalnız XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən Türkiyədə nəzəri tərcümə məsələləri elmi konsepsiya üzərinə qoyuldu. Bu istiqamətdə Hacəttəpə Universitetinin «Çeviribilim və Uygulamaları» və Bursada nəşr olunan «Çeviribilim» məcmuələri tərcüməşünaslığın inkişafında mühüm rol oynadı. Bu məcmuələrdə Avropa dillərindən, o cümlədən ingilisdilli ədəbiyyatdan tərcümələrin tarixi, nəzəri, metodik, metodoloji və praktik problemləri öyrənilir, ümumiləşdirmə-

lər ortaya qoyulur. M.V.Durmuş E.Heminqueyin, D.Sarıtaş U. Saroyanın, A.Ş.Okyavun C.Steynbekin, A.Bulut Dikinsonun və b. əsərlərinin türk tərcümələrini təhlil etmişlər. Türkiyədə tərcümə işinin dinamikləşməsinə 1972-ci ildə Hacəttəpə Universitetində Ədəbiyyat fakültəsində yaradılmış İngilis Dilbilimi Bölümünün fəaliyyəti xüsusilə güclü təsir göstərdi. Prof. Hilmi Ziya Ülkənin³ tərcümə tarixi ilə bağlı apardığı araşdırmalar Türkiyədə nəzəri, tarixi və praktik tərcümə işinə daha böyük diqqət yetirildiyini sübut etdi. Söylədiklərimiz tədqiqat obyektinə və predmetinə çevirdiyimiz mövzunun hələ də yetərincə araşdırılmadığını və bu sahədə yeni davamlı tədqiqat işlərinin aparılmasına böyük ehtiyac olduğunu göstərir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını təşkil etmiş Türkiyə, Avropa, Azərbaycan və rus alimlərinin – dilşünaslarının, tərcüməşünaslarının əsərlərindəki müddəalar təşkil edir. Orijinal və tərcümə mətnlərinin təhlili leksik-üslubi, morfoloji-sintaktik, forma-məzmun, ideya-məna, milli-spesifik səviyyələrdə aparılır. Araşdırmada müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji, təsviri-analitik təhlil metodlarından istifadə olunmaqla linqvistik adekvatlıq və adekvatlıqdan kənarlaşmalar müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təqdim olunmuş dissertasiya işinin məqsədi ingilisdilli ədəbiyyatdan türkcəyə edilən tərcümələrin tarixini izləmək, ingilis tərcüməşünasların nəzəri müddəalarının Türkiyəli mütərcimlərin sənətkarlığına təsiri və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin əsərlərinin türkcəyə tərcüməsinin linqvistik və bədii xüsusiyyətlərini aşkarlamaqla, tərcümənin linqvistik adekvatlığını üzə çıxarmaq, uyğun, oxşar və fərqli məqamlarının ingilis-türk ədəbi əlaqələrinin inkişafına necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Göstərdiyimiz məqsədlər aşağıdakı vəzifələri:

- ingilisdilli ədəbiyyatdan tərcümə zamanı orijinalın dil, forma, məzmun və üslub xüsusiyyətlərinin saxlanılması;
- ikinci dildə orijinalda mövcud leksik-semantik, morfoloji-sintaktik üslubi məqamların verilməsi;
- ingilis və türk bədii sistemlərindəki spesifik xüsusiyyətlər və onların müəyyənləşdirilməsi;
- ingilis və türk bədii sistemlərindəki fərqlər və bu fərqlərin tərcümə zamanı mütərcim tərəfindən az itkilərlə oxucuya çatdırılması;

³ Ülkən Hilmi Ziya. Uyanış devirlerinde tercümenin rolü. İstanbul, Ülkən yayınları evi, 1997.

– ingilisdilli ədəbiyyatdakı bədii ifadə vasitələrinin tərcümə dilində adekvat ifadələrlə verilməsi və s. yanaşı tərcümə nümunələrini incələməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təqdim olunmuş əsərdə ilk dəfə olaraq Türkiyə tərcüməşünaslığında ingilisdilli ədəbiyyatdan türkcəyə edilmiş bədii tərcümələrin nəzəri konseptual müddəaları ortaya qoyulur. Təqdim etdiyimiz tədqiqat işinin materiallarından Türkiyədə tərcümə nəzəriyyəsi, tarixi və praktikası, tərcümələrdə linqvistik adekvatlıqla bağlı vəsaitlərin hazırlanmasında, ingilis və Türkiyə ədəbiyyatı, ingilis və türk dilinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində, Türkiyə universitetlərinin ədəbiyyat fakültəsinin mütərcim-tərcümanlıq bölümündə aparılan xüsusi seminar və kurslarda, tərcüməşünaslıq üzrə aparılan praktik məşğələlərdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunmuş tədqiqat işi faktik olaraq ingilisdilli ədəbiyyatdan türk dilinə edilmiş tərcümələrdə linqvistik adekvatlığın qorunub saxlanması ilə bağlı yazılmış ilk təcrübə kimi ortaya qoyulmuşdur. Adekvatlıq səviyyəsinin təsviri zamanı mətn məzmununun strukturu haqqında dolğun təsəvvürə malik olmaq üçün orijinal və tərcümənin ayrı-ayrı komponentlərini üç istiqamətdə – şaquli, üfüqi və dərinlik istiqamətlərində araşdırmağa üstünlük vermişik. İngilisdilli ədəbiyyatdan türk dilinə tərcümələrdə ənənəni müəyyənləşdirmək üçün Türkiyə tərcüməşünaslığında linqvistik adekvatlıq probleminin öyrənilməsi və adekvat tərcümənin tərcümə praktikasına necə müsbət təsir göstərməsi də ilk dəfədir ki, məhz bu tədqiqat işində nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Tərcümə nəzəriyyəsi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif jurnal və məcmuələrdə çap olunmuş məqalələrdə, Türkiyədə və Azərbaycanda keçirilmiş elmi konfransların materiallarında işıq üzü görmüşdür.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi «Giriş», üç fəsil, «Nəticə» və «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

«**Giriş**»də mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti əsaslandırılır, mövzunun işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, aprobasiyası və s. əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **I fəsl** «**Türkiyədə tərcümə tarixindən**» adlanır. Burada tərcümə ilə bağlı qaynaqlarda tərcümənin nə olduğu anladılaraq onun iki fərqli mədəniyyətin bir arada yaşamağa başlaması, bir mədəniyyətin digər mədəniyyətin daxilinə girməsi və iki mədəniyyət arasında fərqlərin olduğu və tərcümənin iki müxtəlif mədəniyyətin qarşılaşdığı bir müstəvidə necə meydana çıxdığı vurğulanır. Türkiyədə tərcümə tarixini izləmək üçün biz həm də dünya tərcümə tarixinə müxtəsər ekskurs edirik, qaynaqlarda ilk nümunə kimi ieronimin tərcümələrinin orijinal nümunələrlə birgə istifadə edildiyini, onun dünyəvi mətnləri sərbəst, dini mətnləri sözbəsöz tərcümə etdiyini, «Hammurabi qanunları»nın, hüquqi, siyasi, diplomatiya və ticarət sahəsində yazılı mətnlərin, qədim yunan mədəniyyətindən, süryanicədən, sanskritcədən, fəlsəfə, psixologiya və s. elm sahələrindən ərəbcə və farscaya necə çevrildiyinə diqqət yetirilmişdir. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq belə mətn nümunələri latıncaya və başqa Qərbi dillərinə, yunancadan Avropa dillərinə, ingilis dilindən digər Avropa dillərinə, tərcümələr edilmişdir.

Dünya tərcümə tarixinə səyahət bu sahədə olan iki mövcud istiqamət xarici dildə olan mətnin iki cür verilməsi qənaətinə gətirir. Bu iki yanaşma tərzini bir-birini istisna etsə də, antik, orta əsrlər və yeni dövrdə mövcud olmuşdur. Birinci, sözbəsöz tərcümə, ikinci, orijinalın ruhunu, mənasını əks etdirməklə, öz ana dilinin tələblərinin diqqət mərkəzində dayanmasını nəzərə alan tərcümədir. Birinci tip «İnil»dən, yunan, latın və bəzi Avropa dillərinə edilən tərcümələr, Aristotelin fəlsəfi əsərlərinin orta əsrlər tərcümələri, ikinci tiptən dünyəvi xarakterli əsərlərin tərcüməsində istifadə olunmuşdur. Belə tərcümələrə nümunə Siseron, Esxin və Demosfenin nitqinin, Bibiliya mətnlərinin yunan dilindən çevrilməsində, Simmax «Köhnə Zavet»də, qədim yəhudi dilindən latına «Vulqata»nın tərcüməsi nümunə ola bilər.

Orta əsrlərdə Rojer Bekon («Opus Majus»), Dante («Pir»), Servantes («Don Kixot») tərcümənin mühümlüyünə diqqət yetirmişlər. Mənanı tərcümədə saxlamağa çalışanlar sırasında Henrix Şteynxəfel, Albert fon Eyb, İoaqim dü Belle, Etyen Dole və b. adlarını çəkmək olar.

Romantizm dövründə tərcümənin məqsəd, vəzifə və prinsipləri tam şəkildə həll olunsay da, romantik məktəb nümayəndələrinin bu fəaliyyətinin əsas meylləri milli-azadlıq hərəkatı və tarixi dövrdən asılı idi.

Qərbi Avropa ədəbiyyatında tərcümənin imkanlarını məhdudlaşdıran mövcud nəzər nöqtələri yayılmaqda davam edirdi. Amerika linqvistləri E.Sepir və T.Uorf hər bir dilin xüsusiyyətinin insanların təfəkkürünə təsir etməsini nəzərə alaraq tərcüməolunmazlıq problemini

ortaya atmış və buna görə hər bir dildə ifadə olunmuş fikrin məzmununun digər dildə uyğunluq tapa bilməyəcəyini vurğulamışlar.

XX əsrdə Almaniyada fəaliyyət göstərən Leo Vaysqerber və onun ardıcılları, yeni humboldtçular bu konsepsiyayı müdafiə etməklə, hər bir dili xüsusi şəkildə «dünya görmə» kimi nəzərdən keçirdilər. Bununla belə heç də əksər mütəxəssislər bu platformada dayanmırdılar. Məsələn, Vilamovits-Möllendorf «Tərcümə nədir?» məqaləsində doğru bədii tərcümənin mümkünliyünü müdafiə etmiş və bunu Höte, Şiller və Heynedən edilən tərcümələrə əsasən nümayiş etdirmişdir.

XX əsrin sonlarından başlayaraq tərcümə ilə bağlı əsərlər tərcüməolunma probleminə münasibəti xüsusilə gündəmə gətirmişdir. Məhz buna görə də tərcüməolunma problemi dünya və Avropa tərcüməşünaslığında özünə daha çox tərəfdarlar tapmaqdadır.

Türkiyədə tərcümə tarixi əvvəlki dövrlərə gedib çıxdığından, burada sistemli tərcümə fəaliyyəti Abbasilər dövründə Xəlifə Mansurdan başlamış, Platon, Aristotel, Hippokrat, Calinos kimi filosofların əsərləri tərcümə vasitəsilə islam mədəniyyətinə bəxş edilmişdir. Zəngin və orijinal əsərlərə malik ingilis ədəbiyyatının Türkiyə türkcəsinə tərcüməsinə XIX əsrdən başlanılmışdır. Lakin buna qədər XV-XVI əsrlərdə Fətəh Sultan Mehmet və Qanuni Sultan Süleyman inşa etdirdikləri mədrəsələrdə tibb və fəlsəfəyə aid elmlərin öyrənilməsinə ön plana çəkmişdilər. Bu zaman ərəbcə, farsca, yaxud digər dillərdən çevrilmiş kitablardan istifadə olunmuşdu.⁴

Osmanlı imperatorluğunda tərcüməçilər dövlətin imtiyazlı sinfinə daxil idilər. Türkiyənin Fransa, Avstriya, İtaliya, İngiltərə və digər Avropa dövlətləri ilə olan siyasi, iqtisadi və ticari əlaqələri səriştəli tərcüməçilərin yetişdirilməsini ön plana çəkirdi. Osmanlı türkcəsində ilk tərcümə toplusu nümunəsi III Əhmədin hakimiyyəti dövründə ortaya çıxmışdır. Ərəbcə, farsca, qədim yunanca əsərlərin tərcüməsinə böyük tərcüməçilər heyəti cəlb edilmiş, tibbə, tarixə, fizikaya aid əsərlər oxucuların malına çevrilmişdir. XVIII əsrdə Nevşəhrli İbrahim Paşanın və şair Nadimin rəhbərliyi altında ərəbcə və farscadan mühüm əhəmiyyətli əsərlər Osmanlıcaya çevrildi.⁵

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən Tərcümə Odası qurulmuş, Əli və Səffət Paşalar, Əhməd Vefik Paşalar, Namiq Kamallar, Sina-

⁴ Sakine Eruz F. Çeviribilim. Çeviridən çeviribilimə. İstanbul, Yayınlayan: Multilingual, 2003, s. 31.

⁵ Yazıcı Mine. Çeviri etkinliği. İstanbul, 2004, s. 88.

silər bu Odada çalışmaqla tərcüməni daha böyük vüsətlə aparmağa çalışmışlar.

Tənzimat dövründə I Abdülməcrid tərcümə sahəsində köklü islahatların aparılması ilə bağlı xüsusi fərman (1856) imzalamışdır. Elə həmin dövrlərdə Babilinin Tərcümə Odası yaradılmış, Tərcümə Heyəti fəaliyyət göstərmiş, lakin onların da işi köklü dəyişikliklərə səbəb olmamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından Tənzimat dövründə fransız, italyan, ingilis və digər Avropa xalqları ədəbiyyatından tərcümələr edilmişdir.

1879-cu ildə Maarif Nəzarətində aparılan dəyişikliklər Təlif və Tərcümə Dairəsinin açılmasına səbəb olmuş, lakin üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirə bilmədiyindən bağlanmış və 1881-ci ildə yerinə Əncümən Təftiş və Müayinə Heyəti qurulmuşdur. 1891-ci ildə yenidən bir Təlif və Tərcümə Qələmi qurulmuşdur. Beləcə II Abdülhəmid dövründə tərcüməyə böyük önəm verilmiş və bu iş göstərdiyimiz dövrdən başlayaraq Maarif Nəzarəti altında qurularaq dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi aparılmışdır.

II Məşrutiyət elan edildikdən sonra Qanuni-Əsasi uygulanmaya başlamış və nəşrlər üzərindəki senzura aradan götürülmüşdür. 1914-cü ildə Maarif Nəzarətinin altında Təlif və Tərcümə Dairəsi qurulmuşdur. Təlif və Tərcümə Dairəsi bir çox dərs kitabını incələmiş və onların yetərinə anlaşılıqlı dildə tərcüməsini həyata keçirmişdir.

Məşrutiyət dövründə müxtəlif elm sahələrindən – fəlsəfə, məntiq, estetika, mənəviyyat, mədəniyyət və ədəbiyyatdan tərcümələrə diqqət artırıldı. Raif Necdət bəy L.Tolstoydan «Anna Karenina»-ni, ümumi tarixə aid kitabları, Sieqnobosdan «Mədəniyyət tarixi»-ni, Altay bəy Hammerdən «Osmanlı tarixi»-ni, Əli Rəşad bəy ümumi tarixə və Fransa inqilabına aid əsərləri, Abdulla Cövdət bəy Şekspirin faciələrini – «Hamlet», «Maqbet», «Kral Lir», «On ikinci gecə», Şillerin «Cuiliam Telli»-ni, Xəyyamın rübailərini, Doktor Dozyun «İslam tarixi»-ni, Qustav le Bonun bir çox əsərlərini, Güyaunun «Tərbiyə və vərasəti»-ni, Alfiyirin «İstibdat fəlsəfəsi»-ni türkcəyə çevirdilər.

XX əsrin ortalarına yaxın Türkiyədə tərcümə işi daha da intensivləşirdi. Eposların («İliada», «Kalevala» və s.), Oskar Vilde, Taqor, L.Turqenev, M.Qorki, F.Dostoyevski, fransız, ispan, ingilis ədəbiyyatından Bayronun «Don Juan», Şillerin «Haydutlar», Fixtenin «Hita-be»ləri, lagerlofun «Batıqlı damın kızı», Strinberqin dram əsərləri və digər Avropa ədəbiyyatlarından Türkiyə türkcəsinə tərcümələr edildi.

XX əsrin ikinci yarısında tərcümə həm nəzəri, həm tarixi, həm

praktik, həm də metodoloji baxımdan yeni, daha mükəmməl xətt üzərinə keçirildi. Tərcüməyə belə aktual münasibətin nəticəsi idi ki, ardıcıl olaraq şumer, hind, çin, iran eposları və klassiklərindən tutmuş, latın, yunan, alman, holland, rus, italyan, ispan, portuqal, Belçika, Danimarka, Finlandiya, macar, norveç, isveç, xüsusən ingilisdilli ədəbiyyatdan keyfiyyətli tərcümələr meydana çıxdı. Bu tipli tərcümə əsərləri Türkiyə oxucusunun artan bədii-estetik zövqünü təmin etməkdə mühüm rol oynadı.

3 may 1920-ci ildə Türkiyədə Böyük Millət Məclisi açıldıqdan sonra 11 nəfərdən ibarət İcra Vəkilləri Heyəti fəaliyyətə başlamış və 1921-ci ildə Samih rifahın başçılığı altında bir Təlif və Tərcümə Əncüməni (1921-1926) fəaliyyət göstərmişdir.

1940-cı illərdən tərcümə işləri tamamilə dövlət siyasəti halına gətirilmiş və tərcümə tarixində bu, son dərəcə böyük rol oynamışdır. I Türk Nəşriyyat Konqresində tərcümə işləri bir sistem halına gətirilmiş Tərcümə Bürosu yaradılmış və Tərcümə Dərgisi nəşr olunmuşdur.

İnonü dövründə Tərcümə Bürosu qurulduqdan sonra Atatürk dönməindən də fərqli olaraq mədəni bir sıçrayış baş vermişdir. 1940-cı ildən 1966-cı ilə qədər davam edən Həsən Əli Yücelin başlatdığı Tərcümə dərgiləri tərcümə işinin mühüm istiqamətə yönəldilməsinə xidmət edirdi. Bununla belə 1960-cı ildən 1980-ci illərə qədər Türkiyədə tərcümə işinin yeni bir dövrü başladı. Türkiyə tərcüməşünaslığında adekvat tərcümə işinə məhz bu dövrlərdə daha böyük diqqət yetirildi.

XX yüzilliyin sonuncu rübündən Türkiyədə tərcümə məsələlərinə, o cümlədən ingilisdilli ədəbiyyatdan və Avropa dillərindən (ingilis, alman, fransız, italyan və s.) diqqət nəzərə cərpacaq dərəcədə artırılır. İstanbul və Hacəttəpə Universitetlərinin Ədəbiyyat fakültələri mütərcim-tərcümanlıq bölümü xətti ilə aparılan işlər daha mükəmməl sistem üzərinə qoyulur. Şərifə Doğan, Asalet Ertən, Mustafa Vançin Durmuş, İsmail Boztaş, Aykut Doğan, Ayfer Altay, Elif Divitcioğlu, Sevin Akten, Işıl Özyıldırım, Əkrəm Aksoy, Dəniz Bozer, Aysu Erdən, Ayşe Kıran, Zeynəl Kıran, Güray Köniğ, Volf Köniğ və b. tərcümənin nəzəri, tarixi, metodoloji və praktik məsələləri ilə bağlı xeyli mühüm müddəalar irəli sürməyə başladılar. Prof-Halide Edip Adıvar və Hilmi Ziya Ülkenin tərcümə ilə bağlı söylədikləri baxış və nəzər nöqtələri bu elm sahəsinin Türkiyədə necə mühüm bir sahə olduğunu diqqət mərkəzinə çəkir. Qeyd etdiklərimiz göstərir ki, orta əsrlərdən Türkiyədə başlayan tərcümə ilə bağlı aparılan fəaliyyət daim ardıcılığı və sistemliliyi ilə fərqlənməklə inkişaf etmişdir.

Dissertasiya işinin **II fəsl** «**Türkiyə türkcəsinə tərcümələrdə ingilis dilşünaslığının və tərcüməşünaslığının rolu**» adlanır. Bədii tərcümə xüsusi sənət növü kimi yaşamağa layıqdırsa, hər tərcümə mühitində tərcümənin müxtəlif funksiyaları var. Bu funksiyaları müəyyənləşdirib təhlil etmək tərcümə yaradıcılığının özəlliklərini ortaya qoymağa imkan verir. Mədəniyyət, sənət və ədəbiyyatda baş verən hər nə varsa başqa dildə axtarıldıqda orijinala müraciət, tərcümə zamanı prinsiplərə söykənmə, daha səmərəli priyomlardan istifadə etmə tərcümənin daha müvəffəqiyyətli olmasına xidmət edir. Tərcüməçi iş zamanı orijinal müəllifi qədər əhatəli dünyagörüşünə malik olmazsa, o, uğurlu iş imza da ata bilməz. Buna görə də nəinki milli və oxşar mədəniyyətlərdə gedən prosesləri izləyə bilməli, həm də digər xalqların tərcüməşünaslığında işlənmiş prinsip və müddəalarla tanış olmalı, yeri gəldikcə onlardan maksimum dərəcədə yararlanılmalıdır. İngilis ədəbiyyatından Türkiyə türkcəsinə tərcümə zamanı türk mütərcimlərinin onların əsaslı müddəaları ilə tanış olması və yeri gəldikcə onlara söykənməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir.

İngilisdilli ədəbiyyatdan türk dilinə tərcümə zamanı mütərcim forma, məzmun, mətnin strukturunu, mətnin ritmini, mətnin seqmentasiyasını və s. kimi əlamətlərinin verilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Əlbəttə, tərcümə, onun bu və ya digər metodoloji əsasları, prinsipləri, ənənə və yanaşma istiqamətləri heç də bütün dövrlərdə eyni olmamışdır. İngilis tərcüməşünaslığının bu sahədə əldə etdiyi uğurlara ilk imzaları da məhz mütərcimlərin özləri atmışlar.

İngiltərədə tərcümə işi Yelizaveta taxta çıxdığı dövrdə daha sürətlə inkişaf etmişdir. O, renessans ruhlu bir dövlət başçısı olduğundan tərcümə işinə xeyli insanlar cəlb etmişdir. Bu dövr nümunələrindən söhbət düşdükdə «Kitabi müqəddəs»in tərcüməsindən danışmaq zəruridir. İngilisdilli ədəbiyyatı öyrənmək baxımından bu tərcüməni yaxşı bilmək tələb olunur. Bu kitab anqlo-sakson dövründən başlayaraq bütün mərhələlərdə yenidən ingiliscəyə tərcümə edilmişdir.⁶

«Kitabi-Müqəddəs»in tərcümələri İngiltərədə tərcümənin nəzəri və praktik prinsiplərinin işlənməsinə güclü təkan vermişdir. Sözsüz ki, belə zəngin nəzəri və praktik ənənələri olan ingilis tərcüməşünaslığının işləmələrindən türk mütərcimlərinin yararlana bilməsi və onlardan iş prosesində istifadə etmələri də aktual idi. Məlumdur ki, tərcüməşü-

⁶ Adıvar Halide Edip. İngiliz edebiyatı tarixi. İstanbul, Ahmet Saif matbaası, 1946, s. 12.

naslıq digər elm sahələri kimi bir çox ölkələrin alimlərinin köməyi ilə formalaşmışdır. Lakin bu sahədə Türkiyə tərcüməşünaslığına mühüm təsiri İngilis tərcüməşünaslığı göstərmişdir. Bu baxımdan C.Drayden, A.Taytler, M.A.K.Hellidey, C.Ketford, P.Nyumark, M.Snell-Hornbi, T.Severi və digərlərinin nəzəri və praktik işləmələri xüsusilə təqdirəlayiqdir və bu tipli əsərlər indi də əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Buna görə də Şərifə Doğan qarşılaşdırma (müqayisəli) araşdırmalarda tərcüməni ən mühüm alt fənn kimi nəzərdən keçirməklə, fərqli əsərlərin dil dünyası xırdalıqları ilə nəzərdən keçirilərkən, bu dünyanın bölündüyünü diqqət mərkəzinə çəkir. Mütəxəssis ana dili ilə hədəf dil arasında funksional bir əlaqənin saxlanması üçün mühüm bir ortaq dil yaradılmasının hər bir mədəniyyətdə önəmli olduğunu qeyd edir. Buna görə də rəngarəng mədəniyyətlərdə (türk və ingilis) hər mütərcim özünəməxsus strategiyadan istifadəni ortaya qoyur. Türk tərcüməşünasları mütərcimin bir neçə prinsiplərə riayət etməsini mühüm hesab edirlər. Mütərcim yazarın nə demək istədiyini, onun daxili hiss və duyğularını tam anlamalı, sözbəsöz tərcümədən kənar olmalı, müasir dildə istifadə olunan ünsiyyət ölçülərindən istifadə etməli, onun söz seçimi və onu sıralama bacarığı olmalıdır. C.Ketford, P.Nyumark tərcümə nəzəriyyəsinin tətbiqi roluna və tərcümənin böyük elmi-idraki əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayaraq mütərcim strategiyasının seçiminə təsir edən mühüm amilləri (mətnin məqsədi, tərcüməçi məramı, oxucu xarakteri və orijinal mətnin dil və bədii keyfiyyətlərini) və tərcüməçilik mətnlərinin əsas tiplərini (müvafiq olaraq ekspressiv, informativ və direktiv funksiyalı ifadə edən) nəzərdən keçirdikdən sonra tərcümənin iki ümumi metodunu – kommunikativ və semantik – formalaşdırır. Kommunikativ tərcümə oxucuya mümkün qədər orijinal oxucusuna təsir edən effekti yaratmağa xidmət edir. Semantik tərcümə isə tərcümə dilindəki semantik və sintaktik məhdudiyyətlərin uçotunu nəzərə almaqla orijinalın kontekstual mənasını verməyə çalışır.

İngilis dilşünaslığının və tərcüməşünaslığının nəzəri işləmələrini kifayət qədər öyrənmiş bir sıra türk mütərcimləri doğru, düzgün tərcüməyə, yaxud ana dildə olan mətnin tərcümə dilində kodlaşdırılması məsələsinə necə nail olmanı aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmişlər. İlk növbədə mütərcim yazarın nə demək istədiyini, onun daxili hiss və duyğularını tam anlamalı, mənbə və ana dilə tam hakim olmalı, sözbəsöz tərcümədən kənar qalmalı, müasir dildə mövcud olan ünsiyyət ölçülərindən istifadə etməli, mətnə olan doğru titrəmi, qəlb çırpıntılarını verə bilmək üçün söz seçimi və onların sıralanmasını düzgün qur-

malıdır. Eyni zamanda tərcümə prosesində tərcümə edilən dilin və ana dilinin mədəni özəlliklərindən xəbərdar olma ortaya atılır. Türk mü-tərcimləri tərcümə zamanı yazıcının şəxsi, fərdi keyfiyyətləri ilə yanaşı, həm də tərcümədə əks olunmuş çağın (dövrün) özünü verə bilməlidirlər. Belə olduqda mütərcim həm də zamana və məkana körpü qoymaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində məqsədimiz ingilis ədəbiyyatından Türkiyə türkcəsinə tərcümənin əsas prinsiplərini formalaşdırmağa xidmət etdiyindən ingilis dilşünaslığında və tərcüməşünaslığında mövcud olan tərcümə prinsiplərinin necə formalaşdırıldığını daha əsaslı izləmək məqsədilə biz C.Ketford və C.Fersin nəzər nöqtələrinə müraciət etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

C.Ketfordun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi ilə bağlı müddəalar sırf dil səviyyələri fonologiya və qrafologiyani birləşdirir ki, onlar fonik və qrafik substansiya və situativ substansiya ilə bağlı olan qrammatika və leksikani da buraya qoşur. Qrammatik və leksik vahidlər arasında olan və müvafiq elementlər arasındakı situasiyalar bu vahidlərin kontekstual mənasını əks etdirir. C.Ketford tərcümənin linqvistik tərifini «ilkiln dildə olan mətn materialının tərcümə dili materialın mətində ekvivalent əvəzlənməsi» kimi göstərir. O, tədqiqatlarında sadəcə «mətn» yox, «mətn materialı», ekvivalentlik, «məhdudluq», «sərbəst» «sözbəsöz» tərcümədən danışır. C.Ketfordun tərcümə ekvivalentliyi problemi ilə bağlı fikirləri onun nəzər nöqtəsindən sonra tərcümə nəzəriyyəsi ilə bağlı çoxsaylı əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Başqa bir ingilis linqvisti P.Nümarkın da tərcümə ilə bağlı baxışları özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun əsərlərində tərcümənin incəlikləri və çətinlikləri ilə bağlı daha çox fərdi müşahidələr yer tutur. P.Nümark tərcümə nəzəriyyəsinin tətbiqi roluna diqqət yetirdikdə onun böyük elmi-idraki əhəmiyyət kəsb etdiyini də xüsusi vurğulayır. Burada o, fikir, məna və dil, dilin universal, mədəni və fərdi aspektlərinə və nitq davranışına müxtəlif mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərinə, mətnin interpretasiya probleminə və s. məqamlara da kifayət qədər diqqət yetirir.

M.Snell-Hornbinin bədii tərcümə nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərində üç meyl müşahidə olunur. Birinci başlıca meyl orijinaldan tərcümə mətninə; ikinci, qiymətləndirmə yanaşmanın deskriptik yanaşma ilə əvəzlənməsi, üçüncü, dil vahidi olan mətndən nəzəriyyə tərcümənin geniş sosio-mədəni fona, tərcümə dilinin mədəniyyətinin funksiyasını yerinə yetirməsinə keçilir.

Göründüyü kimi, C.Ketford, C.Fers, M.Snell-Hornbi və digər in-

gilis tərcümə nəzəriyyəçilərinin əsərlərində tərcümə tədqiqatlarının başlıca istiqamətləri ümumiləşdirilmiş, tərcümə prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, bədii tərcümənin ayrı-ayrı aspektlərinin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra konkret müddəalar irəli sürülmüşdür. Məhz buna görə də Avropaya inteqrasiyanı başlıca istiqamət kimi nəzərdə tutan Türkiyə tərcüməşünaslığı da yeri gəldikcə ingilis tərcüməşünaslığının aparıcı müddəa və prinsiplərindən yararlanmış və mütərcimlər onlardan praktik fəaliyyətdə istifadə etməyə çalışmışlar.

Bu cəhət Halide Edip Adıvarın U.Şekspir, E.Zolya, C.Abbot, C.Orvel və digərlərindən; Mehmet Osman Dostelin T.Raindən, H.Öncülün, S.Okyayın Rovlingdən; B.Pirimin M.Hardimandan, L.Moralının və R.Özdənörənin C.Orveldən; K.Burainin L. Kerolldan, H.Yeginobalının Q.Qrindən, M.Urğan, V.Günyol, S.Eyuboğlunun T.Mordan yenə də M.Urğanın Lourensden və b. etdiyi tərcümələrdə özünü yetərincə əks etdirir. Tədqiqat işinin bu fəslində türk mütərcimlərinin hansı əsərlərin tərcüməsində ingilis dilşünaslarının nəzəri və praktik müddəalarından necə yararlandığı konkret əsərlərin materialları əsasında öyrənilir.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** «**İngilis ədəbiyyatından Türkiyə türk-cəsinə tərcümələrdə orijinalın forma, məzmun xüsusiyyətləri və linqvistik adekvatlığın saxlanılması**» adlanır. Birinci ilk fəsilərdən fərqli olaraq üçüncü fəsildə biz türk mütərcimlərinin ingilis sənətkarlarından etdikləri tərcümədə orijinalın forma-məzmun, dil-üslub xüsusiyyətlərinin saxlanılması və linqvistik adekvatlığa necə nail olmalarını konkret tərcümə nümunələri əsasında orijinala müqayisə etməklə sübuta yetirməyə çalışırıq. Məlumdur ki, digər dillərdən tərcümə zamanı mütərcim tərcümə dilində deyimlərin mənasının, məzmununun, onun sintaktik strukturunun və leksik tutumunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq tərcümə yolları aramağa başlayır. Bu zaman tərcüməçi orijinal «yad» mədəniyyətin doğru-dürüst tanınmasını şərtləndirən məndəki mövzu, dil və üslubi adekvatlıq elementləri dərindən öyrənir, orijinalın və tərcümənin ayrı-ayrı elementlərinin ümumi məna və üslubda ekvivalentliyinin əldə edilməsi üçün müvafiq işlər görür.

Üçüncü fəsildə məhz bütün bunların hansı şəkildə və necə həll olunduğunu Tomas Morun «Utopiya»sının Vedat Günyol, Sabahattin Eyuboğlu, Mina Urğan, Corc Orvelin «Min doqquz yüz səksən dördüncü il» və «Heyvanlar səltənəti» əsərlərinin Nuran Akgörən, Halide Edip Adıvar, Rasim Özdənörən, Cəlal Üstər, Leyla Moralı; Ernest Heminqueyin «Silahlara veda» əsərinin Ülkü Tamer və Özay Süsoy, Emil

Dikinsonun «Qadın mövzulu» şeirlərinin O.Cebeci və başqaları tərəfindən edilmiş tərcümələrini orijinala müqayisə etməklə incələyirik.

Adlarını çəkdiyimiz sənətkarların əsərlərinin türk dilinə tərcümələri zamanı biz orijinala tərcümələr arasında ortaya çıxan biçimsel (formal) fərqləri, məna təhrifi, yanlış anlama və qüsurlu tərcümələr, hədəf dil baxımından yol verilmiş xətalər, artırma və qısaltmalar, uğurlu tərcümə nümunələrini və s. müəyyənləşdirməyə çalışırıq.

Müşahidələrimiz göstərir ki, T.Morun «Utopiya»sı Vedat Günyol, Sabahattin Eyuboğlu və Mina Uqran tərəfindən çevrilərkən mütərcimlər bəzən tam çevirmə yolu ilə getməyi yalnız mənanı verməyə çalışmışlar. «Utopiya»nın bəzi yerlərində dialoq olmadığı halda, mütərcimlər dialoqa əl atmışlar. Bununla belə bu vəziyyət müəllifin təsvir etdiyi hadisələri özünə uyğun olmaqla türk dilinə çox gözəl şəkildə çevirə bilmişlər. Tərcümələri orijinala tutuşdurarkən biz hədəf mətnində söz, söz sırası, cümlə quruluşu, dil funksiyası, mətnin məzmunu, üslubun məxəz dildəki mətnə nə dərəcədə uyğun gəlib gəlmədiyini, bu prosesdə mütərcimin hansı problemlərlə üzləşdiyini, çətinlikləri necə etdiyini, hansı strategiya və taktikanı seçdiyini müəyyənləşdiririk. Məlumdur ki, tərcümə tənqidində məxəz və hədəf mətnlərin tutuşdurulması tərcümə tənqidinin əsasını təşkil edir. Əlbəttə, orijinala bütün mütərcimlərin münasibəti eyni dərəcədə olmamış, mükəmməl tərcüməyə imza atmışdır. Məsələn, Corc Orvelin türkcəyə çevrilmiş «Heyvanlar səltənəti» əsərinin Cəlal Üstər oxunaqlığı ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Mütərcim məxəz mətndə yazıçının işlətdiyi bədii ifadə vasitələrini türk dilində uğurlu şəkildə əks etdirmiş, kultural terminləri türk mədəniyyətinə yetərincə uyğunlaşdırma bilmişdir. Tərcümədə ara-sıra ixtisar və artırmalar olsa da, ümumiyyətlə götürdükdə onlar əsərin axıcılığını pozmamış, artırmalar hədəf dilə bir rəvanlıq, məna baxımından adekvatlıq gətirmişdir. Tərcüməni müsbət qiymətləndirməyimizə baxmayaraq, yazıçı ilə mütərcim üslubu arasında fərqlər də mövcuddur. Bununla belə, mütərcim peşəkarlığı, deyim və ifadələrin türkcəyə uğurla çevrilməsi diqqəti cəlb edir və bu, mütərcimin uğurunu təsdiqləyir.

Məxəz dildən bir əsərin bir neçə tərcüməsinin olması doğru və düzgün tərcümə variantını seçmə imkanını ortaya çıxarır. Çünki həmin tərcümələri tutuşdurarkən onların uğurlu və uğursuz cəhətləri, baş vermiş təhriflər, artırmalar və qısaltmalar, fərqli məqamlar diqqət mərkəzində dayanır. Bununla belə bu da müəyyənləşir ki, hər hansı əsərin yalnız bircə tərcümə variantının olması heç də həmin tərcümənin qüsurluluğunun göstəricisi deyil, sadəcə olaraq bir neçə tərcümə

variantının mövcudluğu tərcümələri dəyərləndirmə və linqvistik adekvatlığı müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətli dir.

Ernest Heminqueyin «Silahlara vida» əsərinin müxtəlif tərcümə variantlarını (Mehmet Harmançı, Ülkü Tamer-Özay Süsoy) orijinal ilə müqayisə etdikdə görürük ki, hər iki tərcümə orijinalı kifayət qədər düzgün əks etdirir, burada cümlələr bəzi hallarda parçalansa da, mü-tərcimlər Heminqueyin sözü gedən əsərinin ritmini qorumağa mü-vəffəq olmuşlar. Tərcümənin bəzi yerlərini öz aralarında və orijinal ilə öyrəndikdə mütərcimlərin əsərin müxtəlif yerlərində verdikləri abzas bütövlüyü yetərincə qorunulduğundan əsərdə hər hansı bütövlüyün pozulması hiss olunmur. Çünki abzas cümlələrin sintaktik, semantik və məntiqi vəhdətidir. Bununla belə Tamer-Süsoy tərcüməsində elə məqamlar da vardır ki, məxəz mənbədəki abzas iki yerə bölünmüşdür:

The sing was not to recognize it. The last country to recognize they were cooked would win war. He had another drink. Was I on somebody staff? No he was. A was all balls. We are alone on the clap sitting bag in on of the big lather sofas. His boots were smoothly polished do lather. They thought only in divisions and manpower. They all spuabbed about divisions and only killed them. They were all cooked. The germans won the Victories. By God they were soldiers. The old Hun was a soldier. But they were cooked too. They were all cooked. I asked Russia, he said they were cooked already (s. 98).

... Flamenke» deki saldırınında başariqsizliğa uğrayacağını söylədi. Eger bu son bahardakı kadar adam öldürülürsə müttefikler bir yıl üçünde hapi yutarlar. Hepimiz hapi yutmuşuz altında, ama hapi ultugumuzu fark etmedigimiz sürece ziyani yokmuş bunun. Hepimiz hapi yutmuşuz da, önemli olan, bunu fark etmemekmiş. Hapi yuttugunu en son fark eden ülke kazanacakmiş savaşı. Birer içki daha içtik. Birinin yanında çalışıyormuymuşum? Hayır. Kendisi Yavermiş. Kulupde bir başımızaydık, büyük morakan divanlardan birinde oturuyorduk. Çizmeler hafifçe cilalanmış mat deridende. Güzel çizmelerdi. Hər şey bombok, dedi, Tümenleri konuta edebilmek için birbirini yiyormuş herkes, konutayı ele geçirince de askerleri öldürmekden başka bir şey yapmuyorlarmış. Hepsi düzenbazmış.

Zaferleri Almanlar kazanıyormuş. Allah için onlara demirmiş asker diye. Eski Hunlarda askar milletmiş. Amma onlarda hapi yutmuşlar. Hepimiz hapi yutmuşuk. Rusiyaya sordum onların da şimdiden hapi yutduklarını söyledi... (s. 118-119).

Tamer-Süsoy məxəz mətndə məzmunu əsas götürərək cümlə abzas biçiminə uyğunlaşmamışdır. Çünki doğurdan da mətndə hadisələr oxucuya personajların öz dilindən nəql edilir. Harmançı isə bu baxımdan məxəz mətnə uymuş onun təsiri altına düşmüşdür.

I went back to the mayor's dugout and she said the field kitchen would be along and the driver's could come and get there stew. He would loan than mess thins if they did not have them. I said I saw they have had them. I went back and told the drivers I would them as soon as the food come ... (s. 39)

Harmançı: Binbaşının sığınağına döndüm, sahra mütfağının geleceğini və sürücülərin gəlip yiyebileceklərini söylədi. Yanlarında yemək kapıları yoksa, kendizi ödünce verebilirmiş. Yemək kapılarının yanlarında olduğunu sandığımı söyledim. Dönülb sürücülərə yemək gelir gelmez kendilerine getireceğini bildirdim (s. 42).

Tamer-Süsoy: binbaşının sığınağına gittim, karavanın çıkmak üzere olduğunu, şoverlərin gəlip yimeklərini alabileceklərini söylədi. Yanlarında yemək kapıları yoksa verebilirmiş. «Sanırım yanlarında», dedim. Dönüp yemək hazır olup olur olmaz onları çağıracağını söylədim şoferlərə (s. 47).

He said he had been much hemorrhage. They would take me as soon as possible, he went back inside. Cordini could upt drive. Manera said. His shoulder was smashed and his head was hurt ... (s. 46).

Harmançı: ...yaramıfn içi toz-toprak olduğu üçün kanama olmadığını söylədi. İlk firsatda olacaktı beni içeri. Savuş geri döndü. Manera, Gordininin araba kullanmayacağını söylədi. Omuz parçalanmış başından yara almışdı ... (s. 51)

Tamer-Süsoy: ... Söyledigine göre yaralanan için o kadar çok torpak dolmuş ki fazla kan kaybetmemiştim. Hemen götürceklerimiş beni. İçeri girdi yine. «Qordini araba kullanamaz» dedi Manera. Omuz parçalanmış, baş yarılmış (s. 56).

İngiliscə deyimlərin axtarılmasında hədəf dil mədəniyyəti baxımından hər iki tərcümədə xətlər var. Belə ki, dr. Valentini Herinin çox sağlam olduğunu ifadə etmək üçün ona «You look healthy as a goat» (s. 74) deyir. Buna Harmançı «Keçi gibi görünüyorsun» (s. 90), Tamer-Süsoyda «Keçi gibi sağlam görünüyorsun» deyərək eyni yolla getmişlər. Bununla belə fərqli mədəniyyətlərdə heyvanların eyni cür dəyərləndirilməsini də mütərcimlər nəzərdən qaçırmamalı idilər. Məsələn, qaplan İngilis və Alman mədəniyyətlərində çılğınlıq rəmzdirsə,

Fransa mədəniyyətində hiyləgərlik rəmzidir. «Keçi» sözü türk mədəniyyətində inadçılıq bildirdiyindən, bunun yerinə tərcümədə «Turp gibi sağlam görünürsün» kimi tərcümə etmək daha düzgün olardı.

Məlum olduğu kimi, bədii əsərin estetik-üslubi mahiyyətindən danışırkən hər hansı poetik əsərin məzmununu formasından ayıraraq onu başqa bir formaya salmaq mümkündür. Lakin burada orijinalın forması ilə bağlı məsələ ortaya çıxır. Bununla belə dil forma deyil, material, vasitə, alətdir. Məna kəsb edən dil vahidlərinin forma ilə bərabər məzmunu da var. Deməli, dil həm forma, həm məzmun, həm də materialdır. Mətn bir dildən başqa dilə keçirilərkən tərcümədə məzmunla formanın vəhdəti orijinalda mümkün qədər olduğu kimi saxlanılmalıdır.

Poetik mətnlərin tərcüməsi nəsr tərcüməsindən mətnin formasına, strukturuna, kompozisiyasına, söz və deyimlərin ardıcılığına, qafiyəsinə, ritminə, intonasiyasına və digər göstəricilərinə görə fərqlidir. Dissertasiya işində biz bu məqamları E.Dikinsonun «Qadın mövzulu» şeirlərinin orijinal və tərcüməsini bir-biri ilə müqayisə etməklə nəzərdən keçiririk. Təhlil prosesində məlum olur ki, tərcümədə hədəf dilin qayda və normalarına mütərcimlər nə qədər diqqət yetirmiş olsalar da, əksər hallarda leksik, qrammatik və üslubi xətalardan kənar qala bilməmişlər. Mütərcimlər bəzən yaddan çıxarırlar ki, hər bir dilin öz ifadə tərzini mövcuddur, birində eyni fikri ifadə etmək üçün çox, birində isə az sözdən istifadə olunur. Tərcümə prosesində mütərcim fikri oxucuya aydın şəkildə çatdırmaq üçün əksər hallarda kontekstə uyğun söz və ifadələri tərcümə mətnində artırmalı olur. Bu tipli artırma və əlavələr hədəf mətnədə bəzi elementləri gücləndirir və bu mətnin oxunaqlığını təmin edir. Lakin bu tipli əlavələr etdikdə mütərcim hədəf mətnədə ədəbi dil normalarına diqqət yetirməyi unutmamalıdır.

Beləliklə, ingilis ədəbiyyatından Türkiyə türkcəsinə aparılmış tərcümələrdə həm də mədəniyyətlərarası uyğunluqlara (yaxud uyğunsuzluqlara) diqqətlə yanaşmaq zəruridir. Çünki tərcümə zamanı orijinal bir mədəni kontekstdən digər mədəni kontekstə də düşdüyündən tərcümə mədəniyyətlərarası dialoqun bazasına çevrilir. İngilis dilindən türkcəyə aparılmış tərcümələrdə türkcənin məna çalarları, ekspressiv, üslubi imkanları rəngarəngləşir, dil-üslub, obrazlı ifadələr cilalanır, ədəbi dilin funksionallığı mütəhərrikləşir.

«Nəticə»də tədqiqat işinin başlıca məqamları ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. «Dil və ədəbiyyatın münasibətləri». Məqalə. Azərbaycan Dillər Universiteti, ADU, Bakı-2007, s. 87-93.

2. «Anlamanın tarixi və tərcümə sənəti». Məqalə. Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, sayı: 7, Bakı-2007, s. 38-44.

3. «Anlam və anlamlandırma» Məqalə. Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, sayı: 1, Bakı-2008, s. 44-50.

4. «Peyğəmbərimiz Hz.Muhammədin xarici dil və tərcüməçilik haqqında tavrı və görüşləri». Məqalə. Onomastika. Elmi-onomastika, jurnal 1-2. Bakı-2008, s. 188-192.

5. Особенности связи языка и культуры (коммуникативный аспект). Məqalə. Языки этнических групп в контексте языковой ситуации, Казахстан, 2007. Konfrans. s. 185-191.

6. «Amerikan və British ingilisçəsi arasındakı fonetik və semantik fərqlilikləri». Məqalə. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti «Onomastika». № 3, Bakı-2008, s. 202-209.

7. «Altın saçlı kahramanın tərcüməsi haqqında». Məqalə. Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri: 3, Bakı-2008, s. 49-54.

8. «Elmi və bedii tərcümə». Məqalə. Humanitar emlər seriyası. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, № 5, dekabr-2005, s. 104-107.

9. Dil və Fəlsəfe. Məqalə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin Aktual problemləri, Bakı, 2008, № 4., s. 33-37.

10. Dil və Din Dili. Məqalə. Language and Literature / Языки и Литературы / Dil və Ədəbiyyat – Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal. Bakı, 2008, 4 (6-4) 7-10, s. 7-10.

11. Düşünmə və Dil Gerçeyi. Məqalə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr-1. Bakı, 2008, s. 68-74.

12. Перевод при обучении иностранным языкам. Məqalə. Федеральное агенство по бразованию РФ Томский политехнический университет. Материалы Всероссийского семинара. Том 1, 21-23 октября 2008, Томск, с.328-333.

13. Dil lehçələri və dil coğrafiyasının tərcümecilikdəki rolu. Məqalə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar

İnstitutu Filologiya Məsələləri. Bakı, 2008, № 7, s.244-255.

14. Semantik və Tərcümə Sanatı. Məqalə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya Məsələləri. Bakı, 2008, № 8, s.205-213.

15. Onomastika və Tərcümə. Məqalə. Onomastika. Elmi-onomastika jurnalı. Bakı, 2008, № 4, s. 82-91.

16. Dillərin Tipolojisi və Tərcümə. Məqalə. Language and Literature / Язык и литература / Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2008 6 (66), s. 46-51.

17. İngilis dilində (suffiks-prefiks) gibi Eklerin ve Hüsusi Adların Tərcümə çətinlikləri üzərinə. Məqalə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2008, № 6, s. 79-85.

18. Tomas Morun «Utopiya» əsərinin Türk dilinə tərcüməsinə aid bəzi qeydlər. Məqalə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2009, № 1, s. 46-50.

19. “Dildeişlədilen sözlərin Etimoloji Anlamı və Anlam (Məna) Dərinlikləri”. Məqalə. “Onomastika” Elmi onomastik 1, Onomastika jurnalı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyindən qeyddən keçmişdir. № 740 Bakı, 2009, s. 69-75.

20. “Osmanlı Döneminde Türk Dili ve Tərcümecilik İşlərinə Bakış”. Məqalə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Slavyan Universiteti. «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri», Bakı, 2009 / 4, s. 64-68.

21. Tərcümə. Tərcümə Merhələləri-Tərcümə Neviləri – Tərcümə seviyələri və Bedii Tərcümə. Məqalə. Қазақстанның ҒЫЛЫМЫ МЕН ЮМПИ

SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN INTERNATIONAL POPULAR SCIENCE journal № 3, June-July 2009, s. 159-163.

22. Перевод при обучении Азербайджанскому языку как иностранному. Məqalə. Министерство Образования и Науки Республики Казахстан. Казахский Гуманитарско-Юридический Университет. «Вестник» Серия «Филологические науки» основан в 2008 году выходит 4 раза в год. Астана, 2009, s. 49-51.

23. “Mədəniyyətlərin yaxınlığı və Tərcümə”. Məqalə. AMEA-nın

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. №: 4. «Elm və Təhsil». Bakı, 2010, s. 560-568.

24. “Tercümede üslup ve Mecazi Sözlərin Tercümesi Hakkında”. Məqalə. AzRTN Bakı Slavyan Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. 3-8 May, 2010, Bakı-Naxçıvan-Gəncə, s. 613-617.

25. “Şeir tərcüməsi ilə əlaqəli”. Məqalə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Slavyan Universiteti. «Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri», Bakı, 2010 / 3, s. 67-74.

26. Corc Orvelin «Min doqquz yüz səksən dörd» romanı türk dilində. Məqalə. BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2010, № 5, s. 27-32.

27. Роль перевода в процессе глобализации. Məqalə. Казахский национальный Университет имени Аль-Фараби. «Хабаршы Вестник» Серия Филологическая, Алматы, 2010, № 6 (130), с. 257-259.

28. E.Heminqueyin “A Farewell to Arms” (Silahlara veda) romanının tərcüməsinin incelenməsi haqqında. Məqalə. Azərbaycan Dillər Universiteti. “Elmi xəbərlər”, Bakı, 2011, № 1, б. 96-101.

29. Dil öyrətimində çevirinin rolu. Məqalə. “My beautiful Tokat”. Tokat Örneğinde Günlük Ders Planları Ve Eğitsel Oyunlar. Türkiyə, Gaziosmanpaşa Üniversitesi. Tokat Türkiyə. Konfrans materialları. 2001, 12 May, s. 73, 85-88.

**The linguistic adequacy in the translation
of English literature into Turkish**

Summary

The given thesis is the first effort of combined studies of the history of Translation of Literature into Turkish in which the problems of Linguistic adequacy of translations are investigated for the first time.

The Historical-typological and comparative study of translations with the original constitute on the methodological basis of the investigation.

The first chapter "From the History of Translation in Turkey" studies the history of the issue beginning from the epoch of the Abbasids. Exactly since that time the works by Platon, Aristotel Hyppocrit, Kalinos and so on have been translated. The translators in Ottoman empire used to enjoy great privileges, at that time the role of skilful translators was pushed into the fore ground to intensify the policy with England, France, Austria, Germany and other countries.

The established Houses of Translators, Translators staff and region of Translators contributed to the development of translation issues in Turkey and as a result the Turkish readers got acquainted with the works by Shakespear, Shiller, Snegnobos, Stroinburge and others.

The second chapter of the thesis "The Role of English Linguistics and translation studies in the translation into Turkish" deals with the works by J.Draiden, A Traitler, M.A. Hellyday, J.Ketford, P.Newmark, J.Fers, M.Snell Hornby, T.Saivery and others and whose works had a beneficial influence on working out theoretical, practical and methodical problems of translation that is "translation of a text", "text of a material", "equivalent", "limited", "free", "literal and adequate" translations. Having gained the theoretical ideas and scientific-practical methods of the famous English specialists in translation the Turkish translators such as H.Adyvar, M.Dostel, S.Okyay, K.Burain, M.Urgan and others made the works of the outstanding European writers their own properties.

The third chapter "Maintenance of formal-pilthy peculiarities and Linguistic adequacy" in the translations from English Literature into Turkish, quite different from the two previous ones, studies and analyses, the translations of the works by Th. Moore, E.Hemingway, J.Orwell,

E.Dickenson and others. Further the translations of the works by Th. Moor done by Vedat Gonyol, Saba Eyuboglu, Mina Urgan, Nuran Angeren, Halideh Edip Adivar, Rasim Ozdenezon, Leyla Moral and the works by Ulkya Tamer. Ozay Syusoy and others are studied in detail. A special paragraph investigates “poems” by Dickenson dedicated to “A woman’s theme” and defines the linguistic adequacy of translations to the origin on the basis of the comparative analysis.

The thesis is completed by short scientifically grounded conclusions and the list of used literature.

Лингвистическая адекватность в переводах англоязычной литературы на турецкий язык

Резюме

Данная диссертация – первая попытка комплексного изучения истории перевода англоязычной литературы на турецкий язык, где впервые исследуются проблемы лингвистической адекватности переводов.

Методологическую основу исследования составляет историко-типологическое и сравнительно-сопоставительное изучение переводов с оригиналом.

В первой главе «Из истории перевода в Турции» изучается история вопроса, начиная с эпохи Аббасидов. Именно с того времени переводились труды Платона, Аристотеля, Гиппократ, Калиноса и др. В Османской империи переводчики пользовались большими привилегиями. Для интенсификации политики с Англией, Францией, Австрией, Германией и другими государствами на передний план выдвигалась роль умелых переводчиков. Развитию переводческого дела в Турции способствовали организованные Дома переводчиков, Состав переводчиков и Округ переводчиков, в результате чего турецкие читатели ознакомились с произведениями Шекспира, Шиллера, Снегнобоса, Строинберга и др.

Во второй главе диссертации «Роль английского языкознания и переводоведения в переводах на турецкий язык» рассматриваются труды английских языковедов и переводоведов, таких как Дж.Драйден, А.Тайтлер, М.А.К.Хеллидей, Дж.Кетфорд, П.Ньюмарк, Дж.Ферс, М.Снелл-Хорнби, Т.Сейвори и др., благотворно повлиявших на разработку теоретических, практических и методических проблем перевода в Турции, в работах которых фундаментально были разработаны проблемы «перевода текста», «текстового материала», «эквивалентного», «ограниченного», «вольного», «дословного», «адекватного» переводов. Вооружаясь теоретическими идеями и научно-практическими разработками известных английских переводоведов, такие тюркские переводчики, как Х.Адывар, М.Достель,

С.Окяй, К.Бураин, М.Урган и др. сделали достоянием турецких читателей выдающиеся произведения Европейских писателей.

В третьей главе диссертации «Сохранение в переводах на турецкий язык из английской литературы формально-содержательных особенностей и лингвистической адекватности, в отличие от двух предыдущих, целесообразно разбираются и анализируются турецкие переводы произведений Т.Мора, Э.Хемингуэя, Дж.Орвеля, Э.Дикенсона и др. Детально изучаются переводы произведений Т.Мора, осуществленные Ведатом Гонйол, Сабахатдином Эюбоглу, Миной Урган; а также переводимые работы Дж.Орвеля Нуран Ангерен, Халиде Эдип Адывар, Расимом Озденорен, Лейлой Моралы; также Э.Хемингуэя Улькю Тамер, Озай Сюсой и др. В отдельном параграфе изучаются «стихи Э.Дикенсона, посвященные женской тематике. На основе сравнительно-сопоставительного анализа устанавливается уровень лингвистической адекватности переводов оригиналу.

Диссертация завершается краткими научно-обобщающими выводами и списком использованной литературы.

**Çapa imzalanıb: 12.12.2011.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.**

**«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

МУГАРРЕМ МЕМЕТ ОГЛУ ТАНРИВЕРЕН

**ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ АДЕКВАТНОСТЬ В ПЕРЕВОДАХ
АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК**

10.02.20 – Сравнительно-историческая и сравнительно-
типологическая лингвистика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологическим наукам

БАКУ - 2011